СЕРІЯ МЕМУАРІВ — Ч. 1

ЮРІЙ ТИЩЕНКО-СІРИЙ

ПЕРШІ НАДДНІПРЯНСЬКІ УКРАЇНСЬКІ МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ ГАЗЕТИ

НЬЮ-ЙОРК 1952

MEMOIRS — VOL. 1

GEORGE TYSZCZENKO-SIRYJ

First Eastern Ukrainian Political Newspapers

Published for
THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U. S., Inc.
by
UKRAINIAN-AMERICAN PUBLISHING CO., Inc.

Керівник Видавництва Юрій Тищенко

Printed in USA. *"Svoboda"*, 81-83 Grand St., Jersey City, N. J.

СЕРІЯ МЕМУАРІВ — Ч. 1.

ЮРІЙ ТИЩЕНКО-СІРИЙ

ПЕРШІ НАДДНІПРЯНСЬКІ УКРАЇНСЬКІ МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ ГАЗЕТИ

1909—1912

Проект зі збереження
спадщини
української еміграції

НЬЮ-ЙОРК 1952

УКРАЇНСЬКО - АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО, Інк.

I.

Маніфест 17 жовтня 1905 року в Росії, що вийшов під натиском революційних сил, оповіщав, разом з іншими свободами, також і волю друку. Цензурні обмеження відпадали, а найголовніше, відпадав обов'язок брати наперед дозвіл від цензури й адміністрації на видання періодичних органів. Хоч обіцянка в маніфесті й не вилилась в якісь певні правила про друк, але подавала надії, що вихід газети чи журналу буде провадитись явочним порядком. Найважливішим же було те, що касувалась заборона видавати книги й періодику українською мовою.

Використовуючи ці обіцянки, ще до видання урядових правил про друк, з'явились серед українців люди, що заходились видавати газети. Першим реалізатором Маніфесту була Лубенська Українська Громада на Полтавщині, на чолі з братами Шеметами. 25 грудня (12 старого стилю грудня, бо тоді листопад називали „груднем", а грудень „студнем", а тому й перше число газети позначено „груднем"), вийшла з друку перша газета українською мовою під назвою „Хлібороб" — Селянська часопис. Відповідальним редактором підписався наймолодший з братів Шеметів, а фактичним був В. Шемет. Та вік цієї першої ластівки в українській періодичній пресі був короткий. Вже на п'ятому числі московська влада заборонила „Хлібороба". Але й за той короткий час встиг він виконати велику місію першого будителя широких мас українського народу, а спеціяльно на Полтавщині.

24 листопада 1905 року оголошено московським урядом й нові правила про друк. Як і треба було сподіватись, були вони далеко вужчі, ніж обіцяв Маніфест, але все ж таки видавати періодику в мовах національних не заборонялось. Про видання газети чи журналу видавець одначе мусів наперед внести заяву до губернатора й одержати посвідку на право періодичного видання.

На підставі вже нових „Тимчасових Правил про Друк", перший такий дозвіл одержав адвокат М. Дмитрієв у Полтаві на тижневик „Рідний Край", перше число якого й вийшло 24-XII. 1905 року, під редакцією того ж М. Дмитрієва. Співробітниками

„Рідного Краю" на початках були переважно полтавські діячі й літератори, як Панас Мирний, Гр. Коваленко, Олена Пчілка і т. д.

Був це тижневик політично-економічний та літературний і на початках, через зразкове редагування, завоював симпатії широких українських мас, але з перенесенням в 1907 році до Києва почав підупадати і 31-го липня 1910 р. вийшло його останнє число. В Києві „Рідний Край" виходив під редакцією відомої української діячки й письменниці О. Пчілки. Як „Хлібороб" так і „Рідний Край" були тижневиками призначеними для широких селянських та робітничих мас, і явились, так би мовити, „предтечами" пізніших народніх газет „Село" та „Засів", а тому я й згадую їх тут. Пряме ж моє завдання — докладніше спинитись тільки на характеристиці народних часописів „Село" та „Засів".

II.

Що спонукало видавати народну газету „Село"?

Після виходу „Тимчасових правил про друк в Російській Імперії", що ними відновлялась також і цензура, з різних міст України посипались заяви до губернаторів про бажання видавати газети й журнали українською мовою. Як і належиться, перед у цьому вів Київ, центр культурно-національного життя України. На початках дії „нових правил про друк", губернатори, ці аґенти збереження „єдіной недєлімой Росії", вишукували найменші зачіпки, щоб заздалегідь заборонити вихід у світ того чи іншого видання в українській мові. Так, напр., вже на першу заяву Є. Х. Чикаленка про намір видавати з 1. І. 1906 року щоденник „Громадське Слово" та місячник „Нове життя", київський губернатор, ознайомившись з програмою проєктованих газети й журналу, повідомив Є. Чикаленка, що „на підставі Височайше затверджених правил про періодичні видання, не може видати свідоцтва на видання згаданих органів друку через те, що з оголошень видно, між іншим, що ці видання домагатимуться переміни існуючого державного ладу Росії, утворення автономних країв на окраїнах держави і перебудови її на федеративних основах, а також домагатимуться переходу всієї землі у власність народу, які вчинки забороняються карним законом". (Цитую з пам'яти).

Але все ж таки багато заяв про видання періодики українською мовою мали позитивні відповіді і на початках 1906 року майже в кожному більшому місті України почали виходити під різними назвами газети українською мовою. На жаль, більшість тих спроб і заходів кінчались повним розчаруванням видавців, чи то була окрема особа чи колективи, і видання, побачивши світ, вже

по кількох числах, а то й по першім, кануло в Лету. Причин тому було багато, а найголовніші — це брак передплатників і матеріяльних засобів, часом заборона адміністрацією дальшого випуску газети, а найголовніше — брак досвіду самих видавців. Здебільшого, до видання того чи іншого органу, видавці приступали без жадної матеріяльної бази. Не було наперед вироблено ні докладного бюджету, не було й свідомості того, що кожна будова вимагає насамперед матеріяльного забезпечення. Всі надії покладались на передплатника. А того передплатника властиво й не було.

Треба прийняти під увагу й те, що перша загально-російська революція застала український народ неграмотним у повному розумінні цього слова. Відомо, що до того часу в Україні навіть народньої української школи не було. Поза тим маленьким гуртком українців, що вміли читати й писати по-українськи, для багатомільйонового населення Російської України поява української преси з новим правописом, з масою вже забутих або нових літературних слів, понять і т. д., — була чимсь не тільки новим, а й тяжким, що вимагало вишколення й науки. Отже, щоб привчити читача до українського друкованого слова, треба було і часу і засобів витримати той переходовий період. Була ще одна, і то може найголовніша причина малого числа передплатників — це непорадність видавців щодо реклямування свого підприємства. Звичайно те реклямування обмежувалось парою оголошень в газетах і пропаґандою, так би мовити, „воловою поштою". А такої реклями занадто мало для ходкости такого краму, як новонароджені українські часописи.

Було багато й інших причин неуспіху видань української преси, та про них пишу я в своїх ширших споминах про шлях українського видавця. Тут зазначу, що більшість невдач з виданнями українських газет та журналів на Наддніпрянській Україні лежала на самих видавцях.

Так чи інакше, а під кінець 1907 року з того моря назв, що започаткувались, як періодичні видання, виходили на Наддніпрянській Україні одна щоденна газета „Рада", один місячник „Літературно-Науковий Вістник", перенесений на початку цього року зі Львова, та пара тижневиків з нереґулярним виходом.

Перебуваючи на еміґрації у Львові, я ближче познайомився з проф. М. С. Грушевським, наслідком чого він запросив мене до співробітництва, головним чином технічного, у веденні „ЛНВ". Вже у вересні місяці 1907 р. був я іменований завідувачем редакції „ЛНВ" в Києві і прибув туди на цю посаду 20 вересня. Поруч

з працею в „ЛНВ", веденням книгарні та видання праць самого М. С. Грушевського, головним чином його великої „Історії України-Руси", „Укр. Видавничої Спілки" й інш., я став живо цікавитись як ураїнським культурно-національним життям, так зокрема і видавничими справами. Ділові стосунки з різними українськими видавництвами, гуртками та окремими особами, показали, що видавнича наша справа стоїть на примітивнім рівні. Єдина щоденна на цілу Наддніпрянську Україну „Рада" мала всього понад дві тисячі передплатників і давала колосальні дефіцити, що покривались головно з допомог В. Ф. Симиренка та Є. Х. Чикаленка. „Літературно-Науковий Вістник" мав на Наддніпрянщині тільки 500 передплатників, „Рідний Край" пару соток і т. д. І це в той час, коли такі ворожі українському рухові та інтересам українського народу московські газети, як „Кієвская Мисль", „Кієвлянін", „Южний Край" і т. д., що виходили в Україні, мали грубі десятки тисяч передплатників і то передплатників українців, а такі московські журнали, дешевої якости, як „Родіна", „Ніва" і т. д. виходили мільйонами примірників і мали в Україні сотні тисяч передплатників. Українські видання не знаходять у широких мас читача. Аналізуючи таке сумне явище, хоч-не хоч кожний мусів прийти до того висновку, щи ми не можемо потрапити на той живчик, що пробудив би в українських широких масах живий інтерес до періодики своєю рідною мовою. Його треба було шукати. Треба було разом з тим утворити той апарат, який забезпечив би добру рекляму серед нашого населення, донісши до його свідомости, що помимо московської преси виходить ще й ближча його духові, розумінню й інтересам — українська преса.

І от, серед навали праці в редакції „ЛНВ", книгарні, різних виданнях, друкарнях і т. д., я почав роздумувати над тим, щоб разом з людьми доброї волі, а головне з одобрення й участи такого велетня думки й дії, як М. С. Грушевський, утворити орган, що тісно зв'язав би нашу пресу з широкими масами українського народу.

Використуючи приїзди М. С. Грушевського на вакації зі Львова до Києва, я часто, в формі побажань, висловлював думку про необхідність видання чисто народної газети. Вказівки його на те, що вже виходять такі органи, як „Рада" та „Рідний Край", та що доля нового органу може бути не кращою за їхню, легко було усунути, бо ж і М. С. Грушевський добре знав, що „Рада" пристосована більше до духових потреб і рівня інтеліґенції, а „Рідний Край" ведеться кустарним способом, а крім того не охоплює своїм

матеріялом саме тих питань, що найдошкульніші селянським та робітничим масам. І от, в приїзд М. С. Грушевського на літні вакації в 1909 році, використовуючи його добрий настрій при відвідинах уже закінченої будови школи імені його батька Сергія Федоровича на Куренівці та Куренівського ярмарку (на Зелених Святах), я заручився принциповою його згодою на видання чисто народного тижневика.

М. С. погодився взяти головний провід у майбутньому тижневику, а мені доручив підготовчу працю до його виходу. Очевидно, як я, так і він не робили з цього таємниці перед українським громадянством, причетним до преси, а, навпаки, я щиро запрошував до співробітництва не тільки писемно, а й особисто відповідних людей і то не тільки Києва, а й провінції. М. С. Грушевський взяв на себе досить таки неприємний обов'язок поговорити в цій справі з видавцем „Ради" Є. Х. Чикаленком та його ближчими співробітниками, щоб не нарікали на те, що виданням нового українського органу робимо конкуренцію „Раді". Безперечно, моє завдання, щодо приєднання співробітників, було далеко легше, бо від тих, до кого звертався, мав стопроцентову згоду. Що ж торкається місії М. С. Грушевського, то вона проходила не так гладко.

Треба сказати, що вже в той час українське громадянство було поділене на дві течії, які неприязно ставились одна до одної. Це течія так званих Грушевківців — з одного боку і Грінченківців — з другого, або Паньківців (Паньківська вул., де мешкав Грушевський) і Гоголівців (Гоголівська вул, де мешкав О. С. Єфремов і інші прихильники Грінченка). Почався цей поділ з переносу „ЛНВістника" зі Львова до Києва, в чому Грінченківці вбачали намір повалити „Нову Громаду". Та про це докладніше пишу я в своїх мемуарах. Тут же зазначу, що по суті якихось партійних чи ідеологічних розходжень між цими групами не було і непорозуміння базувались більше на амбіції окремих осіб. Як і треба було сподіватись, заява М. С. Грушевського про те, що він має намір видавати народний тижневик, зустріла дуже й дуже неприязне ставлення. Висувались і комерційні мотиви, і те, що „Рада" мала намір також видавати в додатку до газети народний тижневик, і розбиття сил і т. д. Словом, на наше тісніше засідання М. С. Грушевський приніс цілий міх усяких застережень. Всі вони були прийняті й продискутовані з повною увагою. І все ж таки вирішено приступити до видання українського народного тижневика — „Село".

На видавця й відповідального редактора запрошено було Ганну Платоновну Ямпольську, приятельку родини Грушевських. То була ідейна українка, що походила з старої шляхетської (дворянської) української родини. В її імени подано до губернатора заяву, а за пару тижнів було отримане й свідоцтво на право видання тижневика. В цей же приїзд М. С. до Києва були обговорені детально спосіб видання, формат, а найголовніше — програма газети. В оголошеннях, поданих до газет, програма виглядала так:

„Село" призначається головним чином для хліборобів і робітників. Виходить щотижня в четвер і таким чином дає змогу хліборобові й робітникові мати в неділю свіжу газету. „Село" подає статті й новини про сучасне життя на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії й письменства, артистичної творчости, з наук природничих, лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гігієни та медицини; також друкує вірші, оповідання, ілюстрації при статтях (до тексту) й осібно. „Село" буде містити дописи з сіл і міст, звертаючи особливу увагу на рух освітній і економічний на селі, про вистави, лекції, вечірки, заведення бібліотек, спілкових крамниць, позичкових і сільсько-господарських товариств, професійних спілок між робітниками (на ці теми особливо важні кореспонденції). „Село" даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціялістів, як господарські, правничі й лікарські та в справах економічних і освітніх.

До співпраці в „Селі" запрошено таких учених і письменників: О. Білоусенко (О. Лотоцький), Л. Біляшевський, Ю. Будяк, В. Винниченко, М. Вдовиченко, проф. М. Грушевський, М. Гехтер, С. Дрімченко, М. Залізняк, М. Коцюбинський, В. Королів, проф. А. Кримський, М. Левицький, Майорський, О. Мицюк, Л. Пахаревський, В. Самійленко, Ю. Сірий, П. Смуток, Л. Старицька-Черняхівська, Т. Сулима, проф. Ф. Сумцов, С. Терниченко, С. Черкасенко, М. Чернявський, О. Черняхівський, Є. Чикаленко, М. Шаповал, О. Юркевич, А. Яковлів."

Таке оголошення вперше появилося у серпневій книжці „Літературно-Наукового Вістника" за 1909 рік, а 1-го вересня 1909 року вийшло в світ і перше число цього народного тижневика. Передплата на „Село" була призначена мінімальна. Всього 60 копійок з 1-го вересня 1909 по перше січня 1910 року. Друкувалось „Село" в зукраїнізованій уже до того часу 2-гій друкарській спілці, що містилась на В. Володимирській вулиці. Формат тижневика — кварто, нормальний на тодішні часи для більшости тижневиків,

а заголовок акад. маляра Ів. Бурячка надавав характерний вигляд цій селянській газеті. (Село з широкими ланами та полями й плугатарями). Перше число вийшло на 16 ст. багато ілюстроване образками з українського життя й з добірним матеріялом. Програмову передовицю дав М. С. Грушевський, огляд світових подій М. Шаповал, галицького життя — М. Залізняк, столичного — П. Смуток, і т. д. Особливу увагу звернула редакція на хроніку. Це був один з найбільш цікавих розділів для читача. Хроніку життя в Наддніпрянській Україні та в цілій Росії провадив такий вправний уже на ті часи журналіст, як М. Гехтер, а галицького й закордонного — на початку М. Залізняк, а потім відомий науковець В. Дорошенко. Тижневик строго дотримував обіцяного випуску що четверга, і за ввесь час існування газети не було випадку, щоб вона пішла на пошту пізніше четверга. Виходило „Село" зошитами одного тижня на 16, а другого на 8 ст. На жаль я не маю змоги подати докладніше загального змісту ані „Села" ані пізнішого „Засіву", бо не тільки комплекти цих газет, а навіть і окремі числа являються тепер колосальною рідкістю навіть у головніших світових бібліотеках. Та й мета моя — тільки спинитись докладніше на тому, яку ролю відограли ці дві газети в пробудженні й формуванні національної свідомости в нашому народі на Наддніпрянщині.

Почну з організації тіснішого кола співробітників „Села", так би мовити редакційного комітету. Як і треба було сподіватись, більшість вказаних у списку співробітників хоч і брала участь у газеті, але спорадично. Тісно зорганізоване коло постійних співробітників виглядало так: М. С. Грушевський, що подавав майже до кожного числа передовиці, М. Гехтер, що вів постійно хроніку, М. Залізняк, а пізніше В. Дорошенко, що давали огляди й хроніку галицького та европейського життя, Ю. Сірий, що подавав огляди світових подій, літературно-критичні замітки, а головно коротенькі біографії видатніших українських письменників і діячів, з нагоди їх свят або з приводу вміщення якогось твору в газеті. Він час до часу подавав і передовиці, коли сам М. С. Грушевський не міг того зробити. Павло Смуток (Петро Стебницький), що проживав у Петербурзі, подавав огляди праці Державної Думи, які так чи інакше торкалися українського питання, М. Шаповал реґулярно подавав огляди світових подій, видатніших явищ українського життя, літературні, біографічні і бібліографічні замітки, а час від часу й коротенькі популяризації наукових подій. Це було ядро редакції „Села". Головним редактором був сам М. С. Грушевсь-

кий, а що він більшу частину року перебував у Львові, то всю, як редакційну, так і адміністративну роботу провадив Ю. Сірий.

Практикувалось звичайно так, що плян кожного числа або посилалося для остаточної ухвали М. С. Грушевському, або він сам присилав його з матеріялами львівських співробітників. Справді, тоді не було ще в комунікації таких досягнень, якими пишається світ тепер, але все таки в дійсності комунікація між культурними світами стояла далеко краще ніж тепер. Так, наприклад: справи моєї співпраці з М. С. Грушевським вимагали щоденного листування з ним. Посланий мною по скінченні праці в редакції лист, кинутий на київському залізничному двірці до потягу, М. С. Грушевський діставав уже на другий день рано, так само і я від нього. Отже, спосіб ведення справи через листування був цілком вистачальним. Звичаєм було кожного четверга збирати в редакції всіх бажаючих співробітників для обговорення недотягнень попереднього числа й матеріялу для наступного. До речі, такі засідання особливо були цікавими, коли одвідував їх сам М. С. Грушевський. На них радо приходили не тільки тісніші співробітники, а й спорадичні. Не малу ролю відогравало й те, що по офіційній частині засідання в редакції, М. С. запрошував присутніх на „шашлик" десь до кавказького „погрібка". Там звичайно розгортались і ширші та жвавіші дискусії над біжучими подіями взагалі. Для технічної обслуги, як експедиція, друкарня, пошта і т. д. використовувались працівники книгарні та ред. ЛНВ, звичайно за додаткову винагороду. Треба зауважити ще й те, що кожний співробітник, а особливо ближчі, діставали гонорари від рядка. Взагалі негонорованої праці ми уникали всіма силами.

Вже з перших часів існування „Села", помимо згаданих у списку співробітників, з'явилось багато й таких, які були або переочені, або незнані. На загал же тут знайшли місце зразки творів найкращих наших робітників пера тодішнього часу. Досить сказати, що тут вміщали свої твори такі поети, як О. Олесь, В. Самійленко, Гр. Чупринка, Я. Щоголів, а з белетристів такі письменники, як В. Винниченко, (Кузь та Грицунь, Кумедія з Костем та ін. оповідання), Архип Тесленко (Страчене життя), С. Черкасенко (Земля), з західно-українських — Л. Мартович, О. Кобилянська, В. Стефаник, Т. Бордуляк.

Таким чином кожне число „Села" давало читачеві дійсно щось цінне, як змістом, так і мистецьким виконанням.

Як же зустрінув читач свою народну газету?

Почну з нашої верхівки, тобто інтеліґенції. Частина київської інтеліґенції, що гуртувалася коло „Ради", на початках була здержливо незадоволена й пророкувала скорий кінець тій затії. Але об'єктивна і то позитивна оцінка появи „Села" самим „Паном" (так загально звали Є. Х. Чикаленка), а також і участь в „Селі" чільніших співробітників самої „Ради", причинилися до „зміни фронту", а коли й були невдоволення, то тільки з приводу вживання галицького правопису та гострого тону у веденні самого журналу. Приємно було почути від одного з найбільших прихильників „Ради" й противників „Села" б. п. Леоніда Миколаєвича Жебуньова при зустрічі, по виході кількох чисел „Села" таку догану: „І пощо ви ведете в такому гострому тоні супроти уряду газету? Та ви ж загубите цим таку прекрасну народну газету!" Найбільше ж нарікань, і то виключно з боку інтеліґенції, було на правопис та вживання „галицизмів". Не можу забути інциденту на цьому ґрунті з стареньким вже тоді письменником І. С. Нечуєм-Левицьким. При одній зустрічі зі мною, він у розпачі, не пізнавши мене, зазначив, що „отой галицький професор Грушевський та отой сатанаїл Сірий хотять нас обгаличанити". Але такі нарікання скоро уляглись і той же І. С. Нечуй-Левицький дав до „„Села" прекрасну сильветку.

Що торкається того, як зустріли свою газету широкі маси селянства й робітництва, то найкращим покажчиком являється число передплатників і голоси самих читачів. Хоч і великого значіння надавало видавництво реклямі в започаткованій справі, але, за браком тих же матеріяльних засобів, досконало зробити її не могло. Довелось обмежитись платними оголошеннями в різних, переважно московських газетах, що виходили в Україні. При тому деякі з них і за гроші не хотіли вміщати тих оголошень, як, напр., „Кієвлянін". По виході перше число було розіслане також і безплатно на всі здобуті адреси. Але на наплив передплати, при тодішньому стані, нарікати не доводилось. Вже з кінцем вересня місяця вона перевищила четверту тисячку. Дальшим завданням було тих читачів втримати, тісно зв'язати їх з загально-українським рухом, відкрити їм очі, щоб бачили хто вони „чиїх батьків діти". Найголовніше ж було добитись того, щоб газету „Село" прийняли вони, як свою рідну, необхідну для них. Побоювання, що наплив передплатників спаде, на щастя, не справдились і передплатники збільшувались, а до кінця року їх було понад чотири з половиною тисячі. „Рада" мала в той час понад дві тисячі. Не

дивлячись на низьку передплату, перші чотири місяці редакція закінчила з чистим прибутком в 120 карбованців, що було, як на ті часи, майже неймовірним для видавця української газети.

Щодо голосів самих читачів, то й вони давали надію на те, що поставлена нами мета буде досягнута. Вже після перших чисел „Села" редакція була завалена листами читачів, в яких вони висловлювали ті чи інші думки щодо газети. Взагалі вони газету привітали, як явище не тільки бажане, а й доконечне. Багато листів свідчило й про те, що пренумерат до того часу поняття не мав про існування українського друкованого слова. Не можу забути перших рядків листа одної людини, до якої перший раз завітала українська газета. То був лист від звичайного селянина з Катеринославщини. Починався він так: „Голубчики мої рідненькі! І як ви довідались де я живу? Приїздю я з поля, вхожу до хати, а Петро мій і гукає: Тату! а я кажу — га! А він: — А до нас газета прийшла. — Яка? — питаю. А наша — відповідає". Далі цей селянин пише, що він з захопленням читає й перечитує газету і посилає гроші, щоб і надалі її висилати. Доводилось чути думки про „Село" й безпосередньо від селян читачів. В одну зі своїх частих поїздок з Києва до Харкова, де я в той час організовував українську книгарню, я помітив у вагоні двох селян, що сиділи поруч і напівголосно читали газету та обмінювались зауваженнями. З їх поглядів на мою особу, як на небажаного сусіду, пробивалась явна нехіть. Мене зацікавило, що то за газета, яку вони старанно затуляють від мене. То було „Село". На мій запит, що то вони читають, почув погордливу відповідь, що то їх газета, а не панська. Ця відповідь усунула дальші балачки і я з повною пошаною до таких читальників пересів на іншу лавку. Можна б навести багато таких прикладів, коли доводилось безпосередньо чути прихильні відгуки читачів, але у всьому тому важливе для мене було те, що „Село" стало вітаним гостем під селянською стріхою, що воно формує й організує думку масового читача і впроваджує його до лав українського суспільства, вже як свідомого члена.

Окрилені вірою, що започаткована газета дійсно потрібна народові та що справа її видання доконечна, ми вже в грудні місяці 1909 року оголосили передплату на „Село" на 1910 рік. Передплата на рік становила 2 карбованці. При тому було зазначено, що річні передплатники дістануть в додатку до газети Календарик-довідник на 1910 р.

Майже всі колишні передплатники поновили передплату її на 1910 рік, а до того прибуло ще досить багато й нових. Читач яв-

но оцінив газету. Були села й з цілими гніздами передплатників. „Село" заходило в найглухіші закутки України.

Як прийняла московська адміністрація „Село"?

Хоч перші чотири місяці видавання „Села" й проминули більш-менш спокійно й не було, скільки пригадую, особливих нагінок на нього, одначе відчувалось над ним недрімане око, відчувалось, що успіхи його занадто вже нервують не тільки безпосередню адміністрацію, а також і тих яничарів, що перейшли на службу ворога України і сичать всюди із закутків та цькують усе, що боронить українські інтереси. Про це нагадував мені досить часто й секретар Київського цензурного комітету С. Опатовський, що ставився до нас досить прихильно. І дійсно, першого удару не довелося довго чекати. Вже на початку року, за якусь маленьку передовицю М. С. Грушевського, цілком пристійну, без натяку на можливість підведення її під якийсь судовий параграф, канцелярія київського губернатора адміністративно наклала на Богу-Духа винну відповідальну редакторку Ганну Ямпольську 300 карбованців штрафу, з обов'язковістю заплатити його не пізніше трьох днів, або ж відсидіти трьохмісячним арештом при Старокиївському поліційному участкові. На лихо, в ті дні ані проф. Грушевського, ані мене не було в Києві. Я довідався про це тільки на третій день у Харкові і негайно прибув до Києва, щоб не допустити до арешту такої поважної особи, як Ганна Платоновна Ямпольська. Заплатити вона не мала чим, про це я знав напевне. На горе, ще до мого приїзду, строк заплати кінчився і пані Ямпольська сиділа вже під замком у Старокиївському поліційному участку. Треба було озброюватись всіма засобами, щоб визволити її з арешту, бо через несвоєчасну сплату штрафу губернатор міг і не погодитись її звільнити. Треба зауважити й те, що я, як політичний переслідуваний, проживав у Києві під пашпортом австрійського громадянина П. Лавріва і особистих зустрічів з такими установами, як поліція чи губернаторство, мусів уникати. Але тепер не було на те ради.

При одвідинах Старокиївського участку побачив я пані Ямпольську в розпачливому стані. Вся в сльозах, з опухлим лицем, вона кинулась докоряти мені, що ми опорочили її перед усім світом на все життя, що вона вимагає негайно визволити її від цього лиха і зняти її ім'я з редакторства. Мої запевнення, що я негайно їду до губернатора й справу цю залагоджу, мали не багато успіху. Лишив її, як і зустрів, — у розпачі й риданнях.

Як і треба було чекати, губернатор прийняв мене сухо, а вислухавши, заявив, що зміняти свою постанову він вважає зайвим і коли „госпожа Ямпольська" не заплатила вчасно штрафу, то мусить відсидіти належний термін.

— Не жестоко лі ето будет, ваше превосходітельство, по отношенію к потомственной дворянкє? кинув я йому запит по-московськи.

— Какой дворянкє? Да вєдь она же мазепінка!? — відповів він здивовано.

— Так, вона українка, зауважив я, але разом з тим і „потомственная дворянка".

— Удівітєльно! А ви то кто такой?

— Я адміністратор редакції, яку ви так безбожно оштрафували.

— Нє безбожно, а справедліво, — перебив він мене.

Глянувши в папери, що лежали перед ним (очевидно донесення цензури), а потім на мене, він вдавано здивовано запитав: — Да ви то вєдь австріяк, господін Лавров?

— Так, я австрійський горожанин, але по національності українець з Галичини, а працюю тут, як фахівець. Та справа тут і не в мені, ваше превосходительство, — почав я відводити його увагу від себе, — а в долі тієї нещасної д в о р я н к и, що сидить у поліційному клоповику без вини.

— Дворянкі, дворянкі. А єслі дворянка, то зачем полєзла туда? — Що розумів „пан губернатор" під словом „туда", я так і не почув. Але, як не як, бачучи перед собою таку особу як „чужинець", він все таки змінив тон на більш лагідний і, запросивши мене сісти, заявив, що тільки беручи під увагу те, що госпожа Ямпольська женщина (треба розуміти „дворянка"), він годиться, щоб штраф був заплачений грошима. Мої спроби схилити його до зменшення грошової кари, хоча б уже тому, що Ямпольська три дні відсиділа — успіху не мали, а на моє зауваження, що за такі статті ніде в світі не карають, почув відповідь:

— Да, господін Лавров, у вас может бить і не карают, а у нас, как відітє карают, а єслі вам не нравятся наші порядки, то можете поєзжать к себє в Австрію.

Дебати були зайві. Того ж дня перевіз я особисто нашу редакторку в родину сестри М. С. Грушевського, а на другий день подав заяву про зміну редактора.

Дугим відповідальним редактором став мій старий знайомий, з фаху слюсар, а пізніш письменник, під псевдонімом В. Таль, Віталій Товстоніс. Навчений гірким досвідом з п. Ямпольською, з

Товстоносом зробив я умову, що грошові штрафи, буде він відсиджувати в поліційному участку за половину накладеної кари. До того спонукало нас і те, що перша кара в 300 карбованців таки дошкульно вдарила нашу редакцію. Пан Товстоніс на такі умовини радо погодився.

Мабуть не минуло й двох місяців, як губернатор Гірс знову впік „Село" на 150 карбованців штрафу, вже за якусь замітку хронікального характеру, з заміною місячним арештом. В. П. Товстоніс з задоволенням відсидів той місяць, заробивши, як він казав, „у холодку" 75 карбованців.

Після перших двох кар штрафи сипались на нещасне „Село", як з драного мішка. Було ясно, що таким способом царська адміністрація завзялася вбити найпопулярнішу в той час газету, серед широких мас України. А втім вона цього й не ховала. Той же самий секретар цензури, С. Опатовський, передавав мені загрози губернатора, що він „так, ілі іначе, а заставіт вас замолчать". Найгірше було те, що таких свавільних вибриків царського сатрапа не можна було навіть оскаржити. Хоч і трагічна була дійсність, але все ж ми не складали зброї. Передплатники не зменшувались, а співчуття їх було іноді просто зворушливим. Варто вказати хоча б на такий приклад:

Передплатники села Мануйлівки, під Катеринославом, згуртовані коло своєї „Просвіти", довідавшись про першу кару на „Село", зробили гуртову складчину і разом з листом співчуття прислали її на покриття штрафу. Не пригадую вже, яка то була сума, в кожному разі дуже маленька, бо складались по п'ятаку (два центи). Була вона більш символічною. Але, яке почуття будила вона в нас! І чи можна було спинити почату працю?...

На дальше ведення справи довелось в перший раз просити допомоги з фонду, даного нашим меценатом В. Ф. Симиренком на культурні цілі. Дістали її в сумі 600 карбованців. „Село" продовжувало виходити нормально, з подвійною обережністю у виразах, не міняючи раніш узятого напрямку. Та це царську адміністрацію не задовольняло. Бачучи, що штрафи ледве чи примусять нас замовкнути, губернатор дав таємний наказ всім підлеглим йому містам і волостям, щоб передплатникам не давали „Села", а надсилали газету з пошти до його канцелярії. Те саме зробив і попечитель київської шкільної округи циркулярно всім школам. Передплатники почали алярмувати різними способами, учителі відмовлятися від передплати. Вести „Село" далі не було можливості.

В приїзд М. С. Грушевського на Різдвяні вакації, після довших нарад, вирішено було „Село" припинити, а замість його видавати тижневу селянську газету „Засів", на яку мали вже дозвіл. І от, після півторарічного ведення цього тижневика, початого бадьорою, повною надій передовицею М. С. Грушевського, в останньому числі за лютий появилась прощальна передовиця того ж автора, в якій, між іншим, стояло:

„Жадне українське видавництво не було так високо отаксоване, як „Село": крім явних репресій і кар, часом заборонювано „секретно" всяким начальством та відомствами, на різні і всякі способи, включно до наказу не видавати його з волостей адресатам, а відсилати до канцелярії губернатора... Тяжко видавати тепер справедливу часопис взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше — селянську українську. Не знають люди, як тяжко... Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій, і тому припиняємо її, може тільки на час, може й назавсігди, як не полегшає".

Не полегшало. І „Село" ніколи вже не появилося.

Передплатникам було оголошено, що хто зголосить бажання, тому буде передплата звернена, а хто не зголоситься — буде отримувати нову селянсько-робітничу газету „Засів". Тут же подані були й умови передплати на „Засів", з зазначенням, що хто внесе повну передплату на рік, той дістане, як додаток, „Повне зібрання творів І. Котляревського". За винятком двох-трьох передплатників, про зворот передплати заяв не було, навпаки, заохочені таким цінним додатком, як „Твори Івана Котляревського", зголосились в поважному числі й нові передплатники, і 4-го березня 1911 року вийшло перше число тижневика під назвою „Засів".

„Засів"

Припинення „Села" й випуск нового тижневика „Засів" диктувались головно тими мотивами, що нова газета бодай на початках не викликатиме такого переслідування, як „страхітливе" „Село". Щоб більше відвернути увагу явних і тайних ворогів, була змінена не тільки назва, а також і формат (на менший), змінили й редактора — замість п. Товстоноса запросили якогось робітника з Подолу, що мав прізвище — Благонадійний. Скільки пригадую, список співробітників також не був поданий. Суттю ж „Засів" був цілковитим продовженням „Села". Як передплата, так і співробітники лишились ті самі, що були і в „Селі", а що найголовніше — лишився той самий напрямок і навіть програма

в розміщенні матеріялу. Правда, подана була ще й нова адреса: замість В. Володимирівської — ч. 28, яку мало „Село", Паньківська 9. Хоч і в будинку М. С. Грушевського, але в новому чиншевому домі, де було багато різних мешканців.

Надії на те, що новою назвою уникнемо тих переслідувань, що тяжіли над „Селом", до певної міри, справдились і довший час ми не мали штрафів. З провінції не було нарікань, що газета туди не доходить. Згідно з обіцянкою, були надруковані й розіслані згадані твори Котляревського. В самому редаґуванні „Засіву" старались бути обережними як могли. Але, властиво, ця обережність, сліжка за самим собою й за співробітниками, обминання справ, які кричали про те, щоб їх порушити й подати читачеві до відома, часом цілком знеохочували провадити далі видавання газети. Помітно це було й на М. С. Грушевському. Це було видно і з його листів і з того, що став він рідше подавати до „Засіву" свої передовиці. Помітно це було й на багатьох співробітниках. Великою шкодою для „Засіву" було й те, що деякі ближчі співробітники, ради заробітку, залишили Київ і перейшли на певні посади. Особливо відчула редакція втрату співробітника М. Шаповала, що виїхав з Києва на Чернігівщину лісничим у маєтках Терещенка.

Але все ж таки рівень змісту газети не падав, зростала передплата, а з нею й надія на краще майбутнє. Та ворожі сили не дрімали. Треба думати, що канцелярія губернатора чи сама, чи через цензуру скоро збагнула, що „Засів" — це ж те саме „Село", тільки в скромнішому одязі. Вже з другої половини 1911 року грошеві кари посипались майже через кожне число. Кінець року показав, що і народна газета „Засів" не може боротись із сваволею царських сатрапів. В свій приїзд на різдвяні вакації М. С. Грушевський заявив мені, що далі „Засіву" він вести не може.

Треба сказати, що причиною відмови від головного проводу в „Засіві" було ще й те, що його ім'я занадто вже мулило очі власть імущих", а також і те, що він занадто вже був переобтяжений працею в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, та в Київському Науковому Т-ві. Вже тоді він вирішив головну базу наукової роботи перенести до центру України — Києва. Не маловажною причиною була й та політика, яку тодішній галицький провід, на чолі з д-ром К. Левицьким та колишнім учнем проф. Грушевського — С. Томашівським повели проти М. С. Грушевського за його одверту й гостру критику їхньої діяльности (див. його книгу „Наша Політика"). Та про це ширше в моїх „Споминах видавця".

Заява проф. Грушевського, про його резиґнацію з провідника „Засіву" була висловлена вже тоді, коли була розписана передплата на 1912 р. на „Засів". Оголошувати про припинення „Засіву" було і пізно і незручно, а тому, після обговорення тієї справи, вирішили, що надалі „Засів" переходить в моє повне розпорядження і я можу вести його з тими людьми, яких вважатиму за відповідне підібрати, а він буде допомагати чим зможе.

Після певних заходів видання „Засіву" перебрав гурток українських письменників і журналістів, на чолі з відомим українським поетом О. І. Олесем, О. Ф. Степаненком та Ю. Сірим. Нова редакція намітила ряд реформ, включно зі зміною формату з малого на великий. Видавцем і відповідальним редактором значився О. Ф. Степаненко, а всю редакційну й адміністративну працю перебрав на себе Юр. Сірий. Кожне число редаґувалось колективно зазначеними особами. Співробітники, за малим вийнятком, лишились ті самі. Адреса подана та, де мешкав О. Ф. Степаненко. В своїм напрямку нова редакція продовжувала славні традиції „Села".

Та тактика царської адміністрації не стала кращою й до нового „Засіву". Штрафи й конфіскати сипались однаково часто. Передплатник заляканий репресіями й нагінками місцевих сатрапів, помітно знеохочувався в дальшій передплаті. Мені вже по кількох місяцях було видно, що „Засів" довго не витримає.

Я згадав, що нова редакція намітила ряд реформ, але в реалізації їх вона хотіла опертись на побажання самих читачів і передплатників „Засіву". Вирішено було з тою метою розіслати передплатникам анкетні листи. Вже перед розсилкою виготовлених анкет дивився я на це як на останній акорд у нашій праці, як на підсумок її, а головно, як на матеріял для тих, хто прийде по нас і приступить до видання нових народних газет. Через ту анкету хотілось мені подивитись в обличчя і своєму читачеві в масі та довідатись про його бажання.

Була виготовлена й розіслана переплатникам разом з газетою анкета такого змісту:

„Бажаючи знати вашу думку про „Засів", щоб ми могли зробити його ще більш корисним для читальників, Редакція просить написати відповіді на такі запитання:

1. Чому ви передплачуєте нашу газету „Засів"?
2. Чи всю ви її читаєте, чи може деяких відділів зовсім не читаєте?
3. Які відділи вас найбільше цікавлять? (по світу, українське

життя, вісті з столиці, вісті з-за кордонної України, вірші, оповідання, кооперація, сільське господарство, дописи і т. д.)?

4. Які відділи на вашу думку треба побільшити?
5. Чи всі відділи пишуться для вас зрозуміло й просто?
6. Чи цікавить вас, як живуть люди по інших державах?
7. Чи цікавить вас, як живуть українці в інших землях? (Галичина, Буковина, Америка і т. д.)?
8. Про що у нас не пишеться, а ви хотіли б, щоб ми писали?
9. Чи читаєте ви газету один чи гуртом?
10. Чи ви читаєте тільки „Засів" чи й інші газети і які саме?
11. Чи користувались ви якимись порадами з „Засіву" і якими саме?
12. Відкіля ви довідались, що виходить в Києві газета „Засів"?
13. Чи ви хочете, щоб і далі містились в „Засіві" малюнки, чи те місце одвести під писання?

З надісланих відповідей оброблено найхарактерніших понад 200 анкет. Виявилось, що відповіді писані переважно доброю українською мовою й грамотно з боку правопису. Це показувало, що як „Село" так і „Засів" були доброю школою для читачів. На перше запитання анкети більшість відповіла, що газету виписують з міркувань національних та що вона відповідає практичним потребам читача. В кількох випадках зазначено, що „Засів" передплачують за його правдиве освітлення робітничого життя та за його правдивість. „За його святу правду". „Тому, що ми з неї тільки чуємо правду по селах". „Тому, що це цілком народна газета, як коштом, так і змістом. Хоч усього й потрошку в ній пишеться, але все, що людині потрібне до кращого життя в Україні". Один кореспондент зауважує: „От тобі й маєш! А як же її не передплачувати? Хороше було „Село" добрий і „Засів".

Звичайно, що були поодинокі відповіді й неґативні, а особливо відповіді так званої інтеліґенції, а найбільш інтеліґенції зарозумілої в своєму галушковому патріотизмі. Так, один священик з Таврії пише: „Передплачував, а тепер перестав, бо найшов її для себе непригодною". Ще один пише: „Тому, що хоч нам старим не вчитися з газет чому небудь, а треба підтримувати грошима часописне видавництво українське". Переважно інтеліґенти скаржаться на грошеву скруту, але ж з дальших запитань видно, що вони залюбки виписують і читають такі московські видання, як „Кієвская Мисль", „Рускоє Богатство", „Современний Мір", „Ніву", „Родіну" і т. д. „Виписувать, мабуть, не доведеться через нестатки матеріяльні" — пише один з інтеліґентів.

Все ж домінує мотив національно-український над іншим і це показувало, що читач прагне газети в рідній мові. „Бо це перший часопис, — пише один, — написаний не каліченою, а популярною рідною мовою".

На другий запит, чи читають всю газету, чи тільки частину, з відповідів видно було, що 65% читають усю, 14% читає окрім деяких відділів, 13% дещо пропускає, а 3,5% майже зовсім не читають. „Ми вашу газету не только раз читаємо, а даже раза три ілі чотирі" — пише один з нових передплатників. На третє запитання 85% відповіли, що найбільше цікавить їх відділ „Українське життя". На п'яте питання відповідь була цілком задовольняюча, бо 76% відповіло, що мова газети цілком зрозуміла. Лише пара було зауважень щодо вживання „галицьких" слів. На шосте питання більшість дала позитивну відповідь. На 7-ме, чи цікавить вас, як живуть українці по інших державах, відповіді найяскравіші. „Ми хотіли б про них усе знати, бо то ж наші брати". „Дуже цікавить, а найпаче про галицьких українців і їх політичні змагання з поляками, американських — з економічного боку." На запит 8, що тісно в'яжеться з 4-им, були відповіді, що взагалі виявили колективний розум читача народної газети. З відповідей на питання, які відділи треба побільшити й запровадити, виходить, що треба писати передові статті на українські політичні теми, статті з української історії, критики й бібліографії (поради, які книжки треба читати), історичні оповідання, статті про діяльність „Просвіт", про театр, про школу, музеї, й пресу, статті проти правої преси (московської), біографії українських діячів і т. д. З усіх кореспондентів тільки один знайшовся, зацікавлений найбільш „кражами та убивствами". Дуже цікаві відповіді отримала редакція на 9-те питання, чи читає передплатник газету один чи гуртом. Виявилось, що газету читають переважно гуртками в „Просвітах" або в помешканні самого передплатника. Наведені відповіді дають підставу гадати, що газету „Село", а потім і „Засів" читали в п'ять разів більше читачів, як було передплатників. Отже, народ помалу призвичаївся й звик до українського часопису. На запитання, чи передплатник читає тільки „Засів" чи ще й інші часописи, загальні висновки були такі, що селянство й робітництво цілком задовольняється своєю газетою. Інші висновки треба було зробити з відповідів інтеліґенції. Виявилось, що в передплаті газети українською мовою вбачають вони вияв свого великого патріотизму, хоч це й „дуже б'є їх по кишені", а помимо „Засіву" читають здебільшого газети й журнали московські, на передплату яких, „при всій грошовій скруті", засобів не жалу-

ють. Виявилось ще й те, що та ж „патріотична інтеліґенція" ані таких поважних журналів українських, як „Літературно-Науковий Вістник" ані таких газет, як „Рада" здебільшого не передплачує й не читає.

Взагалі ж розроблення анкетних відповідей дало багато матеріялу для кращого провадження ґазети. Скажу, не помиляючись, що анкета показала нам, як читач випереджує видавця своїми побажаннями. Показала, як він виріс за ці три роки.

Використати цей матерял для вдосконалення „Засіву" не довелось. Передплати на 1913 рік редакція вже не робила. Передовиця Юрія Сірого в останньому числі „Засіву" за 1912 рік повідомляла читача, що на цьому числі газета перестає виходити, такими словами: ... „Не легко було провадити діло своє. Шлях до народу поріс тернами та бур'янами, перепони та заборони стоять на ньому. Багато митарств проходить наше друковане слово, поки дійде до читача ... Штрафи, кари цензурні та адміністративні, завжди висять над головою редакторів та співробітників. А тут ще кругом добровільні темні сили завивають вовками, скиглять сичами, строчать брехливі доноси і всяких способів вживають, щоб припинити наше діло."

Матеріяльне виснаження постійними грошевими карами та іншими витратами, що не могли покритися низькою передплатою, а також і всі інші умовини, в яких доводилось редакції працювати (надто ж по відході від справи М. С. Грушевського) були понад наші сили. Ми не могли далі провадити народну газету.

Висновки

Які ж висновки можна зробити з трьохлітнього існування народних газет „Села" та „Засіву"? Чи не була то помилка, що всупереч пересторогам і відраджуванням деяких чільних громадян, ми таки розпочали справу видання?

Безперечно, помилки не було. Приступаючи до видання „Села" ми добре знали, що шлях наш не буде встелений трояндами. Ми занадто добре знали і царську цензуру і адміністрацію. Але, разом з тим ми знали й те, що поки не буде наш нарід мати свого органу рідною мовою, поки не почнемо ми його будити, доти не прийде він до національної свідомости. Ми прагнули дати селянинові й робітникові таку газету, яку він щиро назвав би „Наша Газета". Старались дати йому поняття хто він, пробудити не тільки національну свідомість, а також і волю, хотіння. Старались довести його до того, щоб він міг сказати не тільки „хочу", але й „можу"!

І з переписки з читачами, з безпосередніх зустрічів з ними, а особливо з анкетних листів і вислідів, редакція переконалась, що витрачені час, гроші й праця — не пропали марно.

Коли б не було таких утисків, а особливо штрафів на газету, то й при мінімальній передплаті (2 карбованці на рік), при тому числі передплатників, що хиталося між чотирма й п'ятьма тисячами, можна би було утримати свою газету. За мінімальним підрахунком, після анкети, виходило, що газету читає найменше — 20-25 тисяч людей. Це були все кандидати на певних передплатників. Найголовнішим же було те, що через ці дві скромні газети в українське суспільство влилось за ці короткі роки понад 20 тисяч свідомого активного елементу. Заслуга цих двох газет полягала й у тому, що вони промостили шлях до народу тим робітникам, що після нас брались за цю справу. Наш досвід міг бути вже певним ґрунтом у їх праці, коли вони хотіли його використати.

І вже по сорока роках, від того часу, як була започаткована перша справжня народна газета „Село", не дивлячись на всі труднощі, зв'язані з її веденням, я щиро можу сказати, що найщасливішим днем у моєму житті був день першого вересня 1909 року, коли з друкарського варстату вийшло перше число „Села".

Нюарк, 10—IX. 1951 року.

ЦІНА $0.50

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES in U. S., Inc.
11½ W 26th Street — NEW YORK 1, N. Y.